

ELS IL·LUSTRATS I LA INDÚSTRIA A LA REGIÓ D'ALCOI

(Valls d'Alcoi i Vall d'Albaida) *

Ismael Vallès

L'APROXIMACIÓ al fet industrial de la segona meitat del segle XVIII i primeries del XIX, del nucli d'Alcoi, el més sòlid del País Valencià del moment i de Bocairent, Cocentaina i la resta de la incipient indústria que es donava a les comarques de les Valls d'Alcoi i d'Albaida ens posa de ple davant l'eclosió dels il·lustrats que van copsar el fenomen industrial deixant-nos testimoni valuós de les seues observacions.

ALGUNS TRETS GENÈRICS DE LA VISIÓ DELS IL·LUSTRATS

Deixant de banda els precedents anteriors al moviment de les Il·lums que ens faria recular al menys fins el set-cents podem datar la màxima embranzida d'aquest moviment entre 1759 i la primera dècada del segle XIX coincidint fonamentalment pel que fa a la corona d'Espanya amb el regnat de Carles III. Albert Dérozier (1980) assenyalava com en aquest període es van publicar llibres i tractats de tota mena i com van florir també el teatre i la poesia. En aquest període els plantejaments dels il·lustrats van fer variar i cruixir els rígids esquemes de l'Antic Règim. François López (1981) ha esbrinat el contingut ideològic de l'ample i variat moviment de la il·lustració a nivell hispànic i a més a més ens ha assenyalat, coincidint amb les aportacions que més avant estudiarem, la data de 1780 i anys voltants com a fita cabdal: "a totes les branques del coneixement i l'activitat humana un afany de depuració general d'antics i nocius desordres caracteritza a tota l'èlit il·lustrada que veu en aqueixa depuració la imprescindible condició de la restauració del renàixer que necessita el país" (p. 635). Aquesta renovació i revisió suposa un canvi de plantejaments que posa l'èmfasi en "L'utilitarisme i en la secularització del saber i de la política, reformisme social i econòmic".

* Conferència donada el 29 de novembre de 1983 en la Casa de la Cultura d'Alcoi.

EL CAS VALENCIÀ

Aquestes característiques europees es donen plenament al conjunt hispànic i més encara al País Valencià de la segona meitat del segle XVIII que al costat d'un auge demogràfic notable té una "intelligència reformista de primer rang amb figures com la de Mayans i Martí (Mestre, 1970, 1980), com la de Cavanilles que se situa en punta dins del moviment científic europeu del seu temps (Mateu, 1980).

Al costat d'aquestes figures cabdals en trobem d'altres, potser de no tanta rellevància però molt importants, seria el cas de l'illustrat nascut a Bocairent Josep Joaquim Castelló (Vallès, 1983) que tracta el País Valencià en conjunt. Andreu Àngel Duran, dins l'obra de Nipho (1769-1771), va estudiar la vila d'Alcoi i el seu partit d'on va ser corregidor. Pérez Planelles s'encarregà de l'estudi d'aquesta ciutat el 1807.

Ja hem vist com en opinió dels especialistes en la il·lustració els temes pragmàtics tendents a augmentar la població i el seu benestar eren prioritaris. François López arreglant les aportacions de Pierre Chaunu ens indica com aquest moviment conjugava les mutacions socio-culturals amb les mutacions econòmiques i com la idea del creixement continuat —molt discutida en l'actualitat— s'originà en aquest moment. Les actuacions fetes des del poder anaven també en aquesta direcció, l'actuació del comte de Campomanes és un exemple que es va reflectir en sengles estudis que van eixir de les premses madrilenyes el 1774 i 1775 (J. Reeder, 1975); aquestes dues obres de Campomanes es dedicaven al foment de la indústria popular dispersa i a l'educació popular i foment dels artesans. El despotisme il·lustrat té en aquest personatge un clar exemple, deia Campomanes: "*Es una especie de crimen contra el Estado desalentar la aplicación (del discurs sobre el foment de la indústria popular); censurando lo que no se entiende y desanimando a los que se aplican*". Al costat de les directrius fermes del poder que van jugar a fons la carta reformista hi havia els plantejaments teòrics molt progressistes i pragmàtics: "*A mi me parece más útil —deia Campomanes (1775)— en el orden civil al género humano la invención de las agujas de coser: instrumentos de tanto uso, que debe preferirse a la lógica de Aristóteles, y a un gran numero de sus comentadores, los cuales han sido en España mas comunes que las fábricas de agujas*".

Aquest mateix personatge i l'esperit ja descrit que l'animava a ell i els seus coetanis impulsà el naixement de les Societats Econòmiques d'Amics del País (Gonzalo Anes, 1981). La de València va ser ben important en la funció de dinamitzar les activitats econòmiques fomentant la indústria, l'agricultura i el comerç, impulsant els treballs intel·lectuals que difonien els principis il·lustrats. Pérez Planelles per exemple va ser pre-

miat per aquesta societat entre altres alcoians que a nivell teòric o pràctic van fomentar l'economia. Sobre l'estructura jurídica i el funcionament de la Societat Econòmica de València, vejam l'excel·lent aportació d'Aleixandre Tena (1983). Aquesta Societat també impulsà les exposicions internacionals o locals (Vallès, 1981).

Un altre aspecte d'aquest moviment és el de la presència de plantejaments globals a nivell espanyol com els de Romà Rossell, estudiat per Lluch (1973) que pel 1768 explicava "*las señas de la felicidad en España y medios de hacerlas eficaces*" des de Barcelona, sintetitzant clarament les directrius a seguir: "La constància i l'activitat d'emprendre millores; l'educació pública; premiar els mèrits; exterminar totes les parcialitats i la necessitat de que juguen tots els ressorts i es combinen totes les peces". És de remarcar, en aquest aspecte, la coincidència de plantejaments a diferent nivell de Romà Rossell parlant a nivell peninsular des de Barcelona, i la de Pérez Planelles que ho fa a nivell local des d'Alcoi. Tots dos autors parlen d'indústria i gremis en termes no antitètics sinó confluents possiblement perquè tots dos coneixien funcionaments positius d'aquestes agrupacions a àrees on la indústria reixia i on els gremis tenien peculiaritats no del tot constrenyidores i negatives sinó laxes i permissives (vejam pel que fa a Pérez Planelles l'edició de la seua monografia i la meua introducció, Vallès, 1983). Romà i Pérez Planelles diferien així del model de Campomanes molt més ruralitzant i del tot contrari als gremis. Vistos els plantejaments genèrics, apenes esbossats, passem a comprovar l'aplicació concreta dels il·lustrats valencians davant el fenomen de la indústria a Alcoi, Bocairent i les seues rodalies des d'Andreu A. Duran en el llibre de Nipho (1769-71) fins Pérez Planelles (1807) passant pels estudis generals de tot el País Valencià del setcents com els de J. J. Castelló i J. A. Cavanilles. Tots ells s'ajustaven al reformisme i a la intensificació de les activitats econòmiques amb les corresponents crítiques a les traves senyoriales. L'Alcoi de finals del segle divuit es prestava ben bé, com ningun altre nucli valencià a les seues asseveracions progressistes base de les futures i difícils dissolucions de l'Antic Règim. Els il·lustrats valencians van veure en aquesta contrada més l'espill on es reflectien les seues pretensions que la realitat retrògrada que desitjaven transformar a tota costa.

NIPHO I ANDREU ÀNGEL DURAN

L'establiment de la Fàbrica de Draps, segons Nipho, a través d'Andreu Àngel Duran, data del Consell General que celebrà la Vila el 9 d'octubre del 1496, data en la qual va prendre forma legalment a través de diversos Capítols d'Ordenances que dirigien el seu govern, però les activitats són

molt més antigues: “*Los naturales industriosos se inclinaron con aplicacion à estas Manufacturas, ayudados de la oportuna proporcion de las aguas, leñas, y terreno; y desde el año 1310, en adelante fabricando algunos cordellates, frisas, burieles, y otras varias ropas, segun veridicas noticias que se conservan*” (p. 90). El 1560 pel 17 de juny, continua, es van modificar els Capítols estenent-se davant de l'escrivà Vicent Sisternes els corresponents Estatuts. Aquests estatuts es van aprovar pel lloc-tinent de Governador, i Capità General del Regne de València, amb l'acord del seu assessor Jaume Gascó i davant de l'escrivà Josep de Berra. Aquests van ser vigents fins el 1723, any en què després de fer avançar els gèneres fins els Trentidosens se li concedí el 19 de juny el títol de Reial Fàbrica que després de diversos avatars i pèrdues recuperà el 1800, com consta a l'arxiu de la Casa Bolla.

El 1746 i 1750 es van aprovar les Ordenances dels dos Gremis de pelaires de l'any 1723 i dels Teixidors, respectivament. Aquestes precisions en dates i escrivans que ens dona Nipho són d'interès donada la seua proximitat i fiabilitat i la dificultat de trobar els documents o la ressenya coetània.

Les opinions de Nipho ens descriuen una indústria tèxtil massa pròspera i tot que més endavant Cavanilles tot i reconèixer la seua importància relativitza més, com ja comprovarem en apropar-se a les opinions del botànic. Segons Nipho la indústria tèxtil alcoiana és tan important en qualitat —desdint les informacions d'Escolano que ens parla de “gente plebeya” com a consumidors del teixit alcoià—, com en quantitat; car el consum d'aquests teixits té ja una àmplia difusió i és capaç, segons l'afranquesat, de fer front a les importacions fines de l'estranger: “*Las calidades, y buen color de estos paños son apreciables, como se evidencia de que esta Fabrica surte, y provehe en gran parte, y muchos años hace, á los vestuarios del Exercito, y aora à los de Milicias: como tambien á las Librerias, y al vestido comun de capas: de aqui se infiere la hermosura, y fuerza que se dá á los tintes, pues a no tener estas qualidades, y, ademas de ellas, la comodidad de los precios, no buscarian estos tegidos los oficiales, y Comisionados. Esto es tan cierto que de treinta años á esta parte ha causado sola esta Fabrica, un considerable atraso á los paños comunes de Inglaterra. Ojala que a imitacion de Alcoy hiciera lo mismo toda la España, y particularmente aquellas provincias donde abunda el lino, la seda y la lana*” (p. 94). A més d'aquestes indústries esmenta l'existència en la localitat de 2 fàbriques de sabó, 2 de paper i una fàbrica de “Antes” regida per un francès, testimoni de la presència d'estrangers a la indústria local que tantes vegades comprovarem al llarg dels anys i que arriba fins l'actualitat.

L'excel·lent informació de Nipho, pel que fa a la governació d'Alcoi, si més no, ens permet de comprovar els pobles on es produeix llana i seda, que són la majoria, i els nuclis que es dediquen a la indústria tèxtil, que a

banda d'Alcoi es redueix només a Cocentaina, però no ens aprofita per a delimitar els telers ni la mà d'obra que s'hi dedicava a ninguna d'aquestes dues viles. En canvi ens aprofita, a més de per a constatar la qualitat i els efectes sobre els draps importats, ja vista, per a comprovar la classe de teixits que s'hi fabricaven (Quadre I) i llurs preus i una detallada explicació sobre les operacions a què sotmetien la llana.

QUADRE I

CLASSE DE TEIXITS FABRICATS I ELS SEUS PREUS A L'ALCOI DEL 1760
SEGONS NIPHO

(p. 93)

La vara de paño Catorceno	a 15 reales
La vara del Diezyseno	a 20 reales
La vara del Diezyocheno	a 22 reales
La del Veinteno	a 25 reales
La del Veintidoseno	a 27 reales
La del Veintiquatreno	a 32 reales
La del Treinteno	a 45 reales
La del Trein	a 55 reales
La del Quarenteno	a 60 reales

Per aquest mateix autor coneixem que a Cocentaina hi havia 3 mestres que feien tafetans i mocadors de seda i consumien 400 lliures de seda als seus tallers. Hi havia també 3 fabricants de drap que consumien 600 arroves de llana. Els draps eren d'inferior qualitat que els alcoians. A l'any entre seders i drapers es treien respectivament 1.500 i 1.300 sous (p. 137).

Dels altres municipis de la governació no n'esmenta cap que tinga activitats industrials, destacant només la producció d'arroves de llana i seda. (Quadre II.)

Dissortadament la precisió de les contestacions que fa, per al llibre de Nipho, Andreu Àngel Duran, corregidor de la vila d'Alcoi i del seu partit, que respon “*guardando una rigida, y exacta formalidad*”, no la trobem en el corregiment de Xàtiva a excepció de les dades sobre Bocairent que són més detallades i de major interès, sobretot en la indústria. Ací trobem les opinions pròpies de la il·lustració, clarament partidàries de la indústria que si no són del mateix Nipho, cosa que crec, serien amb tota seguretat compartides per ell: “*Esta es la industria, segunda Madre del hombre, y por consiguiante segunda naturaleza. Las Artes, y el trabajo, no solo son utiles para acrecentar los intereses, sino para mejorar las costumbres*”. I continua en el to moralitzant propi de l'època: “*porque asi como el ocio es puerta de todos los vicios, motivo de algunas virtudes ha de ser necesariamente el trabajo*” (p. 24).

QUADRE II

PRODUCCIÓ DE LLANA, SEDA, CANEM I LLI ALS POBLES DE LA GOVERNACIÓ D'ALCOI (EXCLOSOS ELS DE LA MARINA)

SEGONS F. M. NIPHO

(pp. 108-142)

Municipi	Arroves de llana	Lliures de seda fina	Lliures de seda basta	Lliures de lli o cànem
Agres	—	715	34	
Alcoleja	67	420	—	
Alcosser	100	500	60	
L'Alqueria d'A.	30	200	40	
Balones	20	—	—	
Benasau	40	63	6	74 c.
Beniarrés	—	522	64	
Banifallim	—	10	—	
Benilloba	270	233	52	25 c.
Benillup	40	60	8	
Benimarfull	100	192	—	
Benimassot	80	—	—	
Cetla de N.	50	—	—	
Cocentaina	600	1.300	200	
Muro	600	2.100	400	600 lli
l'Orxa	— llana	— seda	—	
Penàguila	—	62	—	
Planes	378	392	—	
Turballos	200	300	40	

A les majors imprecisions, potser, de les dades d'aquesta Vall d'Albaida trossejada, s'afegí l'absència del que avui és el seu major municipi, Ontinyent, que no l'he pogut localitzar en aquesta obra. Bocairent tenia una Fàbrica de draps i comptava amb 1.150 treballadors, extrem que no ens ha estat possible concretar en el cas d'Alcoi; la fàbrica, segons aquesta ressenya, feia draps fins al trentè amb la següent producció i preus. (Quadre III.)

QUADRE III

RELACIÓ DE LA CLASSE DE PRODUCCIÓ DE DRAPS A LA FÀBRICA DE BOCAIRENT I ELS SEUS PREUS, SEGONS NIPHO

(p. 24)

Catorceno	a 15 Reales la vara
Diezyseno	a 15 Rs. y 6 dineros
Diezyocheno	a 15 Rs. y 8 sueldos
Veintidoseno	a 15 Rs. y 14 sueldos
Veintiquatre	a 15 Rs. y 16 sueldos
Veintiseiseno	a 30 Rs.
Treinteno	a 45 Rs.

Si la producció de draps es moia en una gama més variada a Alcoi que arribava al quarenté a Bocairent aquesta no era gaire minsa; ni la variació de preus era tampoc significativa.

Pel que fa a la resta de la comarca no hem trobat cap notícia respecte a la indústria tèxtil i només Albaida en tenia de la cera i de sabó blanc, tres i setze respectivament. La indústria de la cera ens confirma la datació suggerida per Pérez Puchal (1969) que la situa versemblablement per a la primera meitat del segle XVIII; la indústria del sabó, que com veurem més avant segons J. J. Castelló abastia la xarxa tèxtil principal, era aleshores molt més nombrosa.

De les dades de producció de seda i llana de la comarca hem fet el Quadre IV on destaca en la primera Benigànim, Albaida i Aiello de Malferit i en la segona Bocairent.

QUADRE IV

PRODUCCIÓ DE SEDA I LLANA ALS POBLES DE LA VALL D'ALBAIDA (EXCLÓS ONTINYENT). SEGONS NIPHO

(pp. 16-43)

Municipi	Lliures de seda fina	Lliures de seda ordinària	Arroves de llana
Agullent	1.200	—	200
Aiello de M.	2.309	391	207
Aiello de R.	399	—	—
Albaida-Aljorf.	3.317	394	200
Alfarrasí	1.026	59	—
Atzeneta d'A.	800	60	—
Bèlgida	1.932	153	200
Bellús	660	—	—
Beniatjar	1.000	—	—
Benicolet	216	36	61
Benigànim	4.500	400	260
Benissoda	286	80	—
Benissuera	600	—	—
Bocairent	338	—	780
Bufali	453	—	20
Carrícola	280	—	—
Castelló de G.	992	—	94
Guadasséquies	700	—	—
El Ràfol de S.	1.200	69	51
Llutxent	620	200	—
Montaverner	1.800	200	—
Montitxelvo	866	127	35
Otos	1.323	100	—
Quatretonda	1.345	162	—
Rugat	399	—	—
Sant Pere d'A.	1.000	—	—
Terrateig	560	70	—

Tots dos quadres, el de les Valls d'Alcoi i el de la Vall d'Albaida ens demostren, en primer lloc, que la producció sedera no té relació amb la indústria tèxtil, al menys directament, ja que als màxims llocs de producció no trobem producció industrial. En canvi la llana pel que sembla sí que en tenia, si més no per a Alcoi, com va citar Escolano, i a Bocairant que concentra la major producció i indústria a la Vall d'Albaida.

JOSEP JOAQUIM CASTELLÓ

El manuscrit atribuït a Josep Joaquim Castelló titolat *Descripcion del Reino de Valencia por corregimientos* ja mencionat, ens dona una visió de la zona que no desdii l'anteriorment vista, per bé que la matisa. La *Descripcion* s'aproxima al territori, si fa no fa, d'una manera similar a la que utilitza Cavanilles uns anys més tard, però d'una qualitat i precisió menor. La datació d'aquest interessant manuscrit, a desgrat de les seues paleses limitacions, la podem establir a partir de les dades que dona sobre la indústria paperera alcoiana, car esmenta l'existència de 28 molins mentre Cavanilles en compta 33. Seguint la documentació de l'Arxiu municipal d'Alcoi (carpeta 40 exp. 795) el molí número 28 correspon al de Josep Gisbert i Domènech que s'establí l'onze de gener de 1781 mentre el 33 correspon al molí de Francesc Albors que començà el primer de febrer del 1792. Si l'autor no ens enganya, la seua obra és uns anys anterior a la impressió de la de Cavanilles.

En parlar dels pobles de la Vall d'Albaida, amb una toponímia més castellanitzada que la de Cavanilles, els atribueix indústria tèxtil a domicili: "*En los mas de los pueblos del Valle, y sobretudo en los de este Marquesado* (el d'Albaida) *se tejen lienzos caseros, con los que hacen un comercio mas que mediano en los pueblos inmediatos*" (p. 416). En aquesta obra, com confirmarà després el botànic, l'activitat industrial d'Albaida no és tèxtil sinó sabonera i cerera, la seua relació però ens ajuda a establir la xarxa bàsica de nuclis tèxtils per ordre de proximitat a Albaida: "*En esta villa* (es refereix a la d'Albaida) *se hace un crecido comercio con el jabon que se fabrica, del que se sirven los mas de los pueblos de la gobernacion de San Felipe, y principalmente las de Paños y Bayetas de Onteniente, Bocairante, Cocentaina y Alcoy*". La indústria artesanal de la cera tenia com els llenços i el sabó una distribució comarcana: "*Labrase tambien mucha cera que se consumen los pueblos vecinos*" (p. 415).

La jerarquia dels pobles industrials es pot establir seguint aquest autor. Alcoi, segons ell és un nucli on no es podria subsistir sense la indústria: "*no podria mantenerse en Alcoy la quarta parte de la gente qe la habita,*

sino fuera por los diferentes ramos de la industria de sus naturales". La descripció que fa d'aquestes activitats és més diversificada que la que dona Cavanilles incloent-hi un apartat extens on domina la tèxtil i on el paper comença a desenvolupar-se, segons ell d'una manera frenètica; és llàstima que aquestes descripcions no vinguen acompanyades de major concreció, tant pel que fa a la maquinària o al nombre d'obers o a les característiques de la producció molt menys detallades que les del botànic. Es donen, això sí, algunes indicacions sobre la distribució dels productes acabats que recorda la de Nipho en alguns extrems. Tampoc, però, inclou cap detall sobre el procés tècnic i la necessària recerca per a fer competitius els productes respecte dels estrangers, com ja hem vist que fa Nipho i farà Cavanilles. A voltes en canvi recorda les cites ja mencionades d'Escolano: "*los principales (ramos de la industria) son la fabrica de paños y la de papel. Labrase un prodigioso numero de aquellos de todas calidades, y colores: para los entrefinos se valen de las lanas del pais y alrededores, y para los finos delas de Estremadura y Castilla, corren por toda España sus paños, y muchos de ellos se embarcan para America. La fabrica de papel es nueva en esta villa, pero ha hecho tan rapidos progresos, que en el discurso de unos veinte años se han construido hasta veinte y ocho molinos, con cinquenta Tinias, las que labran diariamente un excesivo numero de resmas, todas las cuales o la maior parte se embarcan de cuenta del rey para las Américas. Actualmente se estan trabajando en poner corrientes otros muchos molinos: tanto como esto puede el cebo de las ganancias y los progresos y adelantamientos que han hecho los primeros que se aplicaron a este ramo de industria*".

La novetat de l'il·lustrat de Bocairant respecte d'autors coetanis, com el mateix Cavanilles, és la d'incloure d'altres indústries que afegides a la principal comencen a donar la imatge de centre relativament diversificat, a desgrat de la preponderància tèxtil i paperera, que s'ha demostrat a bastament fins l'actualitat. La indústria cerera i alimentària, de dolços sobretot, i fins i tot la menció d'uns "*tostones mui buenos que aventajan mucho a los de los pueblos circumvecinos*" li confegeixen a l'escrit unes característiques que quadren perfectament amb les de l'autor que era membre de la Real Societat Econòmica de València. Per dir-ho en un mot la seua *Descripcion* denota darrere la mà d'un interessat en temes econòmics: "*En la misma villa se fabrican las mejores bugias de España que por lo mismo son apetecidas y buscadas de los que tienen gusto en gastarlas excelentes. Asi mismo se labra turron que echado en cajuelas es bien conocido en todas partes y muchos le prefieren al de Xixona por ser más consistente y duro. Ultimamente se trabaja excelente anis y peladillas, que echados en unos canastillos que hacen de unos mimbres mui finos, son estimados generalmente dentro y fuera de España*" (pp. 121-123 II).

Bocairent seria també, segons aquest autor, susceptible de classificar-se en segon lloc, per la seua activitat industrial utilitzant similars arguments dels que utilitza per a Alcoi i una pareguda indeterminació: *"En esta villa se verifica que donde la agricultura no puede mantener una crecida poblacion, suplen la industria y el comercio. Fabricanse paños de todas calidades que se consumen en toda españa y embarcan para las Americas"* a l'igual que fa per a Alcoi, encara que no ho haja citat esmenta l'origen parcialment local de la llana que fan servir per als seus teixits: *"Labran las lanas que dan los muchos ganados que crian en el termino... Para los Paños finos gastan lanas de estremadura, de Castilla y serrania de Cuenca"* (pp. 430-431). Esmenta l'existència d'un molí paperer *"Junto a este, y en la partida llamada Vinalopó, se ha construido un molino de papel fino"* (p. 432). Sobre les activitats econòmiques dels bocairentins acaba expressant-se en termes similars als que després, si és certa la datació establerta, farà seus Cavanilles i que en realitat són generals als ilustrats: *"Y asi con todos estos ramos de industria y con sus aplicaciones viven aquellos naturales en un pais ingrato con tanta o maior comodidad, que los que disfrutan un suelo fertilisimo"* (p. 434).

Per a completar la descripció que fa l'autor de la vila crec d'interés tant per la seua exactitud com per la seua bellesa, si se'm permet la llicència, reproduir la introducció que li dedica l'autor: *"El Peñon está como vestido de casas; tiene la figura de una piña ò cano, en la cumbre se halla la Yglesia Parroquial: todo él fuera dela parte que mira a poniente está rodeado de un profundisimo foso qº labró naturaleza, sobre el qual hai un gran puente de una luna que es delo mejor de españa"* (p. 429).

En arribar a Ontinyent el manuscrit s'endinsa en una extensa explicació sobre la producció agrària arplegada al terme, distingint entre l'Alforí ("Alhorí") i la Morera i és molt detallada també la descripció de les muntanyes i excepcional, encara que breu, la descripció del creixement de la població al municipi des del punto de vista urbà.

Per que fa a la indústria tèxtil, també ací trobem alguna referència parlant explícitament d'indústria a temps parcial amb la nomenclatura de l'època. Llàstima que tampoc en aquest cas especifique ni el gruix de la producció ni de la població que s'hi dedicava ni l'utilitatge: *"... y de la lana que cortan fabrican paños entrefinos y bayetas, y con esta industria se mantienen muchos artesanos, y la familia de los labradores aplicandose a hilar, y a limpiar las lanas encuentran en lo que ganan un beneficio, qº les hace subsistir con mas comodidad; y de esta manera tienen ocupacion todos, y modo de ganar la comida. Ultimamente se han fabricado tres molinos de Papel fino"* (p. 422, I).

Tot plegat, el detallat informe que fa l'autor de la riquesa agrícola i les mines aportacions que fa per al cas de la indústria fa pensar que efectivament i pel que fa al segle XVIII Ontinyent és fonamentalment un nucli agrari, però amb presència d'indústria tèxtil que té pel que sembla un paper subaltern. Banyeres apareix igualment descrit com un nucli agrari on diu l'autor que es troben els llauradors més treballadors de l'antic Regne anotant el paper actiu que té la dona a les faenes del camp. Pel que fa a la indústria tèxtil assenyala la presència de treball subarrendat per a Bocairent *"hilando las lanas que van a buscar a Bocairente"* (p. 124, II). De Banyeres esmenta també l'existència d'un molí construït *"En estos ultimos años... en las inmediaciones de la villa"* i que tenia 2 tines.

Cocentaina apareix descrita com una vila agrícola, amb activitats industrials lligades a Alcoi: *"En esta villa se fabrican algunos paños, pero todos, o los mas de cuenta de los fabricantes de Alcoy. En nuestros dias se han construido a las inmediaciones del pueblo sobre el rio de Alcoy dos molinos de papel, el uno de ellos con tres tinas, que es de los mejores que hay por aquellos contornos"* (p. 130, II). A més, l'autor, com també farà Cavanilles més avant, per bé que d'una manera més suau, fa un vertader al·legat en contra del règim senyorial en parlar d'aquesta vila i el seu comtat: *"Esta villa atendida la fertilidad de su suelo, y las aplicaciones industriales de sus naturales, pudiera ser una de las principales del Reyno, y competir en poblacion y riqueza con las de Alcoy, Onteniente, y otras; pero lo impide lo sobrecargados que se hallan sus naturales, assi con las condiciones ordinarias, y regulares, como lo mucho que pagan al dueño o Sior. territorial, quien percibe quando menos una tercera parte de qº en ella y en su condado se coge: de suerte que son pobres y miserables, y lo pasan con mucha estrechez habitando uno de los territorios mas fertiles del Reyno"* (pp. 134-135, II).

En parlar de la resta dels nuclis d'ambdues comarques no esmenta cap activitat industrial ni tan sols en el cas de Muro, del qual esmenta que a més de les collites pròpies del comtat *"se coge porcion de lino de muy buena calidad"* (p. 137, II), ni en el cas de Benilloba del qual lloa la bondat dels seus vins.

LES "OBSERVACIONES" D'A. J. CAVANILLES

La Regió tèxtil manté a les darreries del segle XVIII una gens homogènia situació, apreciant-se en les *Observaciones* de Cavanilles un desigual desenvolupament de la indústria tèxtil en aquesta àrea, en concordança, per altra banda, amb les fonts anteriorment vistes.

Alcoi, s'esdevé, amb una clara distància sobre els altres nuclis el vertader motor industrialitzador de la zona seguit de Bocairent, a distància,

que és també segon Mossèn Cavanilles el segon centre industrial de l'antic Regne de València.

Sobre aquest particular comptem amb les dades de l'illustrat d'una banda, que ens descriu detalladament la situació, apreciament clarament, per al cas alcoià, el que ara en diríem esperit d'empresa, i amb la magnífica tesi, encara inèdita de J. L. Hernández (1980) que ha estudiat, pel que fa a la nostra àrea, el cas de Bocairent durant el segle XVIII i XIX.

Les anotacions de Cavanilles ens permeten la construcció de sengles quadres sobre la producció tèxtil als dos nuclis tèxtils més importants (Quadre V), i sobre la relació dels municipis que treballen llana per a les Fàbriques d'Alcoi o de Bocairent. (Quadre VI.) Podem copsar, seguint aquest autor com en un documental el moviment de la indústria: "*Vese en las puertas é interiores de las casas gran multitud de tornos en movimiento para hilar las lanas preparadas de antemano por los cardadores: óyense por todas partes repetidos golpes de telares: las calles y plazas están medio cubiertas de lanas ya teñidas: crúzanse las caballerías cargadas de paños que van é vienen de los batanes: todos están en continuo movimiento, y lo comunican á los pueblos de la comarca, para que bien recompensados les ayuden*" (pp. 192-193).

Aquest autor, però, no solament ens dóna la panoràmica del moviment industrial i la producció també ens parla, utilitzant les claus de l'època, dels afanys renovadors de la tecnologia necessària per a la indústria en relació amb els principals països productors de l'època, i també per a aquests anys, com ho havia dit ja Duran a l'obra de Nipho, es reconeixen els esforços de renovació i posta al dia que menen els alcoians: "*Los vecinos de Alcoy han hecho en pocos años progresos rápidos en el ramo de fabricar, introduciendo máquinas para hilar, imitando paños extranjeros, y mejorando la papelería. Pero lejos del orgullo inseparable de ignorantes presumidos, y libres de preocupacion, confiesan que sus obras distan aun de la perfeccion de las preciosas que nos vienen de Inglaterra, Holanda y Francia. Desean llevar las suyas á igual grado; y sabiendo que les faltan máquinas é instruccion en el arte de teñir y beneficiar las lanas, moldes y destreza en la manipulacion del trapo y pastas para papeles, quisieran adquirir estos tesoros para competir con los primeros artífices de Europa*" (p. 193). Suposem que entre l'opinió del llibre de Nipho que parla d'una notable substitució d'importacions de draps anglesos gràcies a la producció alcoiana i l'opinió del creixent amillorament, però des de cotes més baixes de qualitat, que assenyala Cavanilles hem de concloure, si més no, en que l'amillorament era un fet.

En parlar del nucli bocairentí, Cavanilles torna a posar de relleu el fenomen de la industrialització, comparant aquesta vila amb la d'Alcoi i situant-la al seu lloc dins de les regnicoles d'aleshores: "*Debe contarse*

Bocayrént entre las principales villas del segundo órden si solo se mira el número de vecinos...; pero si se consideran su industria agraria y sus fábricas, merece ser la segunda del reyno, siendo la primera sin disputa Alcoy". També ací reconeix Cavanilles l'amillorament dut a terme per la indústria així com el fenomen del treball a domicili repartit arreu de la seua rodalia: "*Las fábricas de lana, que de tiempo inmemorial han sido el nervio y manantial de riqueza de aquel pueblo industrioso, se han ido mejorando sucesivamente, y en estos últimos años se han aumentado de tal modo, que parece llegan á lo sumo respecto al número de vecinos, cuyos brazos hallan ocupacion, y aun muchísimos de los pueblos de la comarca*" (p. 165).

QUADRE V

PRODUCCIÓ DE PECES DE TEIXITS A BOCAIRENT, ONTINYENT I ALCOI, SEGONS CAVANILLES

(pp. 165 i 193)

Municipi	Draps o baietons	Baietas	Llenços	Mantes	Adreç de taula i cotonies
Alcoi	12.000 peces	4.000 peces	1.000 vares	1.100 peces	1.300 peces
Bocairent	100.000 vares		10.000 vares		
Ontinyent	40.000 vares	2.500 peces	9.000 peces	* moltes	6.300 (sargils) peces

La comparació d'aquestes dades, però, és difícil d'establir i no concorda gens ni mica, ni en el text, ni en la maquinària que s'esmenta, per bé que aquesta només es pot comparar en alguns casos car en altres manca.

D'Ontinyent, que aleshores tenia menys indústria que Bocairent, Cavanilles ens diu que la població dispersa és llauradora, "*como tambien la mayor parte de los que habitan en la villa, donde hay 1500 personas empleadas en las fábricas de paños, bayetones lienzos y papel*" (p. 120).

Com ja s'ha dit, on es veu clarament la proporció de les indústries entre els dos nuclis principals és en els batans i els tints, així com en el paper. A Bocairent, segons aquesta font hi ha un molí paperer, una fàbrica de sabó i una d'aiguarent —fenomen aquest que sol acompanyar arreu els processos industrialitzadors— i entre la maquinària tèxtil 160 telers dels quals 30 feien llenços i la resta baietes. A Alcoi hi havia 33 molins paperers produint-se 100.000 reimes.

* Les mantes d'Ontinyent són de pèl de cabra.

QUADRE VI

BATANS, TINTS I PREMSES A BOCAIRENT I ALCOI SEGONS CAVANILLES
(pp. 165 i 192)

Municipi	Batans	Tints	Premses
Bocairent	6	5	3
Alcoi	14	14	10

Sobre la jerarquització dels dos nuclis industrials principals, Alcoi i Bocairent, en aquesta època, comptem amb les opinions de J. L. Hernández ja mencionat:

Bocairent, en puritat, seria més un centre secundari, d'altre principal, bé Ontinyent, bé Alcoi, paper subordinat que anirà en augment al llarg dels segles XVIII i XIX en diferenciar-se més el gruix demogràfic (p. 426 II).

Aquesta "subordinació", com diu Hernández, no és solament visible d'acord amb l'evolució de les respectives demografies dels tres municipis en qüestió sinó també en el mimetisme observable quan demanen a l'administració del rei la mateixa exempció d'impostos i els mateixos privilegis que la Fàbrica d'Alcoi. Així ho especifica novament l'autor que estem citant: "L'exemple a seguir davant els membres de la Junta és la indústria alcoiana i, per això, repeteixen varies vegades *"ser sus paños no de inferior calidad a los de Alcoy y otras fábricas de su clase (...)* y que para prueba de su propension (...) ofrecian hacer obligacion de labrar siempre que se les pida para vestuario de mis tropas Paños azules y blancos (...) a precios proporcionados y regulares (...) con la condicion de que no siempre los Paños de satisfaccion, y tan buenos o mejores, que los de Alcoy no se les admitiesen", Hernández (p. 557, II).

Amb les opinions ja esmentades de Cavanilles i les dues darreres cites crec que per a aquest segle la qüestió queda fora de dubtes.

Tornant a les dades de Cavanilles podem bastir un mapa en el qual localitzaríem cinc municipis que treballen per a la indústria alcoiana, a nivell sobretot d'indústria a domicili. Cocentaina figura al cap d'aquesta llista pel gruix de les manufactures com per la proximitat a Alcoi: "A un cuarto de legua de la Alcudieta yace Cocentayna en la raiz de Mariola... Ni las calles ni el caserío corresponden al número y riqueza de sus moradores, mas aplicados á aumentar las subsistencias con la agricultura y fábricas, que á hermohear el pueblo: ocupados todos sin distincion de edad ni sexo en las fábricas de la villa; donde se texen 300 paños de 30 á 40 varas cada uno: y mucho mas en las de Alcoy, que emplean los brazos

débiles de mugeres y niñas, y los de los hombres que sobran para cultivar los campos. Vense las calles y las casas embarazadas con multitud de tornos, que mueven sin cesar aquellas gentes, recibiendo en recompensa cada semana al pie de 600 pesos de la villa de Alcoy" (p. 159). Tot plegat el text reconeix magistralment tant la dependència d'un nucli respecte a l'altre, com la similar activitat de moviment que recorda molt l'emprada pel capellà en descriure Alcoi.

Cavanilles dóna com a un dels motius de la industrialització de la zona, al Comtat de Cocentaina, la duresa del règim de senyoriu i si bé aquest no és aplicable a Alcoi el comentari és del tot aplicable a Cocentaina i Muro. La denúncia pel que fa a aquest treball, a més a més, és del tot aprofitable perquè ens mostra els lligams dels nuclis més poblats de les Valls d'Alcoi amb la indústria de la capital: "Así es que aunque el suelo dé ricas y abundantes cosechas, y los naturales trabajen con teson, apénas podrian subsistir sin el recurso de las fábricas. Si de repente se quitasen las de Alcoy, Cocentaina y Muro, perecerian dos terceras partes del vecindario" (pp. 158-159).

Nota que a més a més ens confirma en el fet actual quan els tres municipis són la carcassa i suport de la comarca.

QUADRE VII

MUNICIPIIS QUE TREBALLEN I FILEN LLANA PER A ALCOI D'UNA
MANERA MÉS DIRECTA, SEGONS CAVANILLES

Cocentaina	rep. 600 pesos d'Alcoi pel treball fet.
Benilloba	rep. 300.
Benasau	rep. 100.
Ibi	rep. 300 pesos treballant per a Alcoi i Bocairent.

Muro i Atzeneta d'Albaida són esmentats explícitament per l'illustrat valencià com a nuclis on després de l'agricultura apareix l'activitat tèxtil, a banda naturalment dels ja vistos, Alcoi, Bocairent, Cocentaina i Ontinyent.

De Muro ens diu que "es el último pueblo del Condado, distante de Cocentaina tres quartos de hora: moran en el 540 vecinos igualmente aplicados é industriales que los de Cocentaina, y á excepcion de los empleados en 200 telares de lienzo, todos se ocupan en cultivar la tierra" (p. 160).

Pel que fa a la Vall d'Albaida ens ratifica l'opinió de la major diversitat industrial —cas d'Albaida— a voltes amb absència de la tèxtil i el major pes de l'agricultura: "No contentos aquellos hombres con los frutos que rinde la agricultura han establecido fábricas de esparto de xabon, de cera y de lienzo. En Adsaneta se hallan corrientes más de 100 telares, y se fabrican diariamente 100 piezas de pleyta, que dejan una onza de oro cada dia. En Albaida hay 2 fabricas de xabon, y en ellas se hacen al año 22.000

arrobas de esta materia útil, que ellos mismos extraen, haciendo así activo y mas provechoso comercio" (p. 132).

No hem pogut fins ara amb les dades de Nipho establir el nombre de telers d'Alcoi durant el XVIII. Cristino Bueno Aguado (1973) ens aporta unes dades al respecte que ens poden servir. Així el 1750 La Fàbrica d'Alcoi, segons ell, tenia aleshores 247 mestres, 497 oficials i produïa 2.200 peces que enviava majoritàriament a Castella i l'estranger. Per al 1764 dona les següents dades. (Quadre VII.)

QUADRE VIII

UTILLATGE INDUSTRIAL ALCOIA EL 1764. COMPARAT EN PART AMB CAVANILLES. FONT BUENO AGUADO I CAVANILLES

	1764	1785
Telers	106	—
Bancs de tundir	20	—
Premses	10	18
Tints	8	14
Molins batans	12	14
Telers de llenç	3	—

Sens dubte, o aquestes dades són baixes o entre aquestes dues dates es produïria un augment notable de telers que hagué de ser prou major el 1764 que les donades per Bueno, si les comparem amb les de Cavanilles per a tota la rodalia.

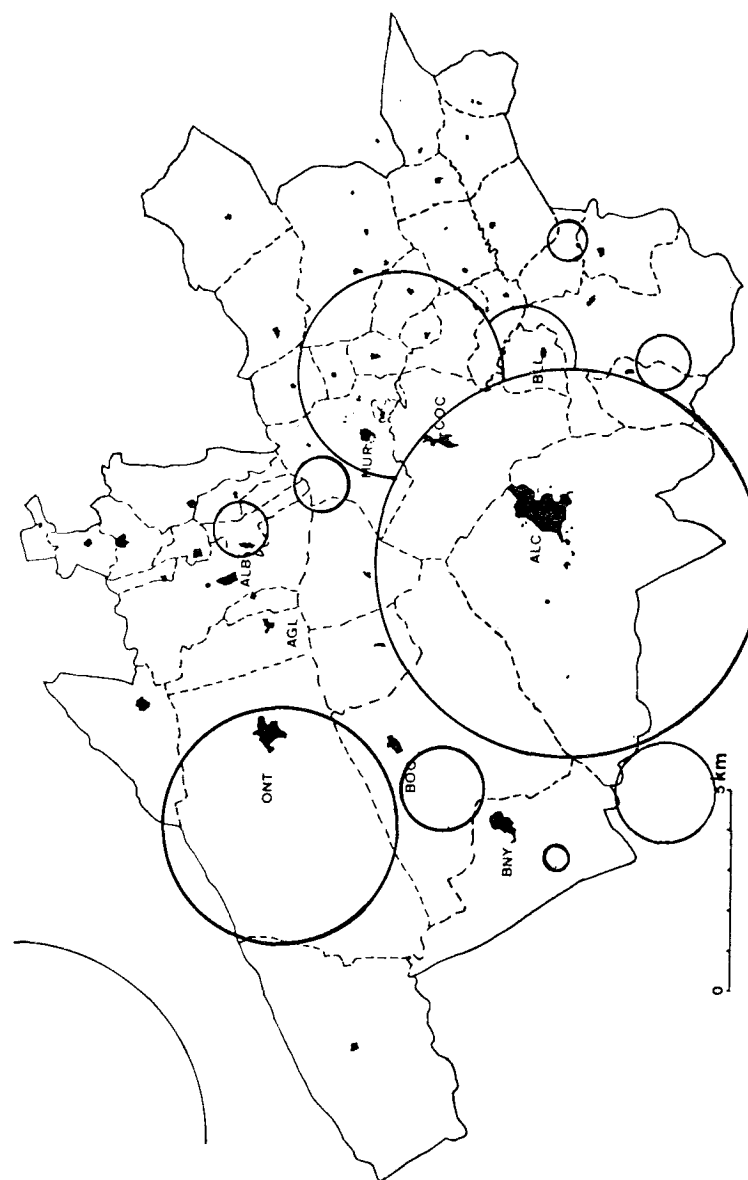
Gràcies a les dades de Cavanilles podem finir un quadre on ens apareixen els municipis de la regió tèxtil que hem agafat com a base, la seua producció (Quadre IX) i nombre d'ocupats.

QUADRE IX

MUNICIPIS DE PRODUCCIÓ TÈXTIL SEGONS CAVANILLES I NOMBRE DE PERSONES OCUPADES

	Pers.		Pers.
Alcoi	2.500	L'Olleria	200
Bocairent	510	Alfafara	40
Cocentaina	1.360	Biar	30
Benilloba	680	Castalla	20
Ini	680	Onil	20
Muro	300	Alcoleja	170
Benasau	220	Beniafer	—
Banyeres	120	Benifallim	200
Atzeneta d'A.	300	Ontinyent *	1.500

* (Inclusa la indústria paperera.)

Persones ocupades en la indústria tèxtil el 1795, segons Cavanilles.
(Radi de 5 cms. = 2.500 treballadors.)

De les dades aportades per Cavanilles i amb l'elaboració valuosa que ha fet Melià Tena (1978) hem pogut completar el quadre productiu de la resta de municipis de la regió tèxtil. (Quadre X.)

QUADRE X

PRODUCCIÓ EN VARES O PECES DE LA RESTA DE MUNICIPI,
SEGONS CAVANILLES

Cocentaina	9.000 ò 12.000 vares de drap.
Banyeres	12.000 barrets, 3.000 faixes, 3.000 vares d'Estamenya, 400 vares de davantal i 600 de llenç.
l'Olleria	320 vares de llenç.
Atzeneta d'A.	100 peces de trena d'esparg o cànem.
Biar	10.000 vares de llenç.

Potser les qüestions més singulars d'aquest quadre siga la relativa especialització de Banyeres i la relativament alta producció de Biar.

Per al cas d'Énguera, que no he inclòs en aquest estudi, però que és l'altre nucli històric al costat de Bocairent, pot hom consultar l'esmentada tesi de J. L. Hernández, que justament l'estudia al costat del cas de Bocairent.

FRANCESC PÉREZ PLANELLES I CONCLUSIONS

Pérez Planelles en una data ja tardana, la de 1807, però dins les directrius de la il·lustració, no fa sinó concretar i augmentar les dades dels seus predecessors vistos. La publicació apareguda recentment de la seua obra i la introducció que li he dedicat m'estalvien la concreció detallada de la seua aportació a l'anàlisi de la indústria d'aquesta zona. Així i tot cal remarcar a tall de conclusió les principals asseveracions d'aquest il·lustrat:

1. La indústria tèxtil alcoiana ocupava vora el 80 % de la població activa de la ciutat d'Alcoi i la seua producció en reals de billó representava igualment sobre la total industrial aquest percentatge (79,4 %). La segona indústria era la paperera amb un 17 per cent de la producció industrial. Ara bé, així i tot hi havia indústria alimentària —torrons, peladilles i altres—, ferreria, sabó, sabates, fusteria i materials de construcció. Tot en conjunt per tant ens assabenten de l'existència d'un nucli industrial complex i consolidat.

2. La indústria tèxtil i paperera es consumia a la Península i en bona mida a Amèrica. El radi d'acció de la indústria de la ciutat s'escampava amplament per Les Valls d'Alcoi, la Vall d'Albaida i la Foia de Castalla.

3. Amb una indústria diversificada i polaritzada a l'ensem hi havia una amplària de matèries primeres destacant la llana procedent d'Extremadura, Castella i Andalusia, a banda de la producció autòctona que era important.

4. La Fàbrica de Draps —i els gremis— tenien una organització laxa en quant a les normes aplicades i mantenien en canvi una clara activitat innovadora en maquinària tendent a mecanitzar i abaratir la producció convertint el dret de bolla en una mena d'impost industrialitzador. Els fabricants a més gaudien del poder polític local. Tot en conjunt ens fa pensar en la dissolució inicial de l'Antic Règim de fet. Considerem per tant a manca d'altres estudis sobre aquestes fonts que ens trobem davant d'una embranzida industrialitzadora capaç d'evolucionar cap a un sistema de factories clàssic a partir d'una institució gremial atípica que lligava molt bé amb les transformacions industrials d'altres àrees de la Península i d'Europa a desgrat de les seues dimensions migrades.

BIBLIOGRAFIA

- ALEIXANDRE TENA, F.: *La Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia. Marco Jurídico, estructura social y Financiación (1776-1833)*. Real Sociedad Económica de Amigos del País, Valencia, 1983.
- ANES, G.: *Economía e Ilustración en la España del siglo XVIII*. Ed. Ariel, Barcelona, 1981.
- BUENO AGUADO, C.: *Del obrador a la fábrica. Vicisitudes de los centros textiles no catalanes: Béjar, Alcoy, Segovia, Cuenca, Guadalajara, etc.* Béjar, 1973.
- CASTELLÓ, J. J.: *Descripción del Reino de Valencia por Corregimientos*. Manuscrit, 1783. Biblioteca Pública de València.
- CAVANILLES NATURALISTA DE LA IL·LUSTRACIÓ. Universitat de València, 1983.
- CAVANILLES, J. A.: *Observaciones sobre la historia natural, geografía, población y frutos del Reino de Valencia*. Madrid, 1795-97. Ed. facsímil de Gràfiques Soler, 1972 i varies reedicions.
- DÉROZIER, A.: "Visión Cultural e ideológica" part de vol. VII de la *Historia de España* dirigida per Tuñón de Lara. Ed. Labor, Barcelona, 1981.
- HERNÁNDEZ, J. L. (1980): *Estructura económica e industrialización. Bocairent y Énguera durante los siglos XVIII y XIX*. Tesis doctoral. Univ. de València.
- LLUCH, E.: *El pensamiento económico de Catalunya (1760-1840). Els orígens ideològics del proteccionisme i la presa de consciència de la burgesia catalana*. Edicions 62. Barna, 1973.
- LÓPEZ, F.: "Rasgos peculiares de la Ilustración en España" dins de *Mayans y la Ilustración en España*, València, 1983. Pub. Ajuntament d'Oliva.
- MATEU BELLÉS, J.: "Teorías geomorfológicas europeas en las 'Observaciones' de Cavanilles (1795-97)" dins de *El científico español ante su Historia. La ciencia en España entre 1750-1850*. Madrid, 1980. Diputación Provincial.
- NIPHO CAGIGAL, F. M.: *Correo general de España y noticias importantes de Agricultura, artes, manufacturas, comercio, etc.* Madrid, 1769-1771.

- MELIÀ TENA, C.: *L'Economia del Regne de València segons Cavanilles*. Ed. L'Estel, 1978, València.
- MESTRE SANCHIS, A.: *Historia, fueros y actitudes políticas. Mayans y la historiografía del XVIII*. Ajuntament d'Oliva. València, 1970.
- : *Humanismo y crítica histórica en los ilustrados allicantinos*. Univ. d'Alacant. Alacant, 1980.
- : “Cavanilles entre la Ilustración y la política” dins de *Saitabi* XXXIII, València, 1983.
- REEDER, J.: Introducció a Campomanes, dins de l'edició feta a Madrid (1975) de les obres de Campomanes (1774-1775).
- RODRÍGUEZ DE CAMPOMANES, P.: *Discurso sobre el fomento de la industria Popular*, Madrid, 1774.
- : *Discurso sobre la educación popular de los artesanos y su fomento*. Madrid, 1775. Ambdues editades per Reeder, J. Madrid, 1975.
- PÉREZ PLANELLES, F.: *Plan estadístico de la villa de Alcoy*. Secció de Geografia de la Universitat de València, Ajuntament d'Alcoi, València, 1983.
- PÉREZ PUCHAL, P.: “La industria de la cera en Albaída” dins de *Saitabi* XIX, València, 1969.
- VALLÈS, I.: “Aproximació a la ‘Descripción del Reino de Valencia por Corregimientos’ de Josep Joaquim Castelló” dins de *Cuadernos de Geografía*, n.º 31, València, 1983.
- : “Introducció al Plan estadístico de la Villa de Alcoy de Francesc Pérez Planelles” dins de *Plan Estadístico de la Villa de Alcoy*. Secció de Geografia de la Universitat de València, Ajuntament d'Alcoi, València, 1983.
- : “Noves aportacions sobre la denominació ‘País Valencià’ al segle passat i sobre les opinions econòmiques dels seus autors” dins de *L'Espill*, n.º 12, València, 1981.